

09. Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış mensur bir tıp metni: *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*

Mehtap ALPER¹

APA: Alper, M. (2023). Eski Oğuz Türkçesiyle yazılmış mensur bir tıp metni: *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (33), 113-125. DOI: 10.29000/rumelide.1283457

Öz

Bu çalışmada Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi koleksiyonunda bulunan ve mensur olarak yazılan *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* eserin tanıtılması amaçlanmıştır. Bu yazma eser, 43 Va 1514 numarasıyla kayıtlıdır. Nesih hattıyla kaleme alınan yazmada her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Eser, birkaç sayfa dışında genellikle okunaklı ve düzenli bir hatla hareke kullanılarak yazılmıştır. Yazmanın bazı sayfalarında vakıf kayıtları bulunmaktadır. Yazmada yer alan bu kayıtlardan eserin Hz. Mevlana'nın soyundan gelen Fatıma Hanım'a ait kitaplardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla eser, Kütahya Ergüniyye Mevlevihânesi 'ne ait kitaplardan biridir. Eserdeki tıp bilgileri, başta İbn-i Baytar olmak üzere İbn-i Sinâ, Râzi gibi İslam tıbbının tanınmış bilginlerinden yapılan alıntılara dayanmaktadır. Ayrıca Osmanlı döneminde yaşamış ünlü hekimlerden yapılan birkaç alıntı da yapılmıştır. Osmanlı döneminde yazıldığı anlaşılan eser, dil açısından Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan mensur tıp eserlerinden biri görünümündedir. Eserde pek çok hastalığın tedavi yöntemlerinden bahsedilmektedir. Eserde konu edilen hastalıkların tedavileri için özellikle bitkilerden, hayvanlardan ve çeşitli unsurlardan yararlanılmıştır. Eserde çeşitli hastalıklara iyi geldiği düşünülen manevi şifa yollarından da bahsedilmektedir. Yazmada eserin adına dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Kütüphane kayıtlarında verilen *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* adı verilmiştir. Eserin eski tıp anlayışında görülen müfredat türü kitapların kısaltılarak hazırlanmış olduğunu söylemek mümkündür. Klasik İslam tıbbının örneklerinden biri olan *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*, Eski Oğuz Türkçesiyle yazılan mensur tıp kitaplarından biri olan bu eser, Türkçenin tıp bilim dalında kullanımı açısından da değerlendirilebilecek bir eserdir.

Anahtar kelimeler: Klasik Osmanlı Tıbbı, Eski Oğuz Türkçesi, *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*.

A prose medical text written in Old Oghuz Turkish: *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*

Abstract

In this study, it is aimed to introduce the medical work called *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*, which is in the collection of Kütahya Vahit Paşa Provincial Public Library. The writing date of the work, which is registered with the number 43 Va 1514, is 1524. From these records in the manuscript, the work of Hz. It is understood that it is one of the books belonging to Fatıma Hanım, a descendant of Mevlana. Therefore, the work is one of the books belonging to the Kütahya Erguniyye Mevlevi Lodge. The medical information in the work is based on quotations from well-known scholars of Islamic medicine such as İbn-i Baytar, İbn-i Sinâ and Razi. In addition, a few quotations from famous physicians who lived in the Ottoman period were also made. The work, which is understood to have been written in the Ottoman period, seems to be one of the prose medical works written in Old Oghuz Turkish in

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi (Sivas, Türkiye), alper.mehtap@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0003-3024-5378 [Araştırma makalesi, Makale kayıt tarihi: 01.02.2023 kabul tarihi: 20.04.2023; DOI: 10.29000/rumelide.1283457]

terms of language. In the work, the treatment methods of many diseases are mentioned. Especially plants, animals and various elements were used for the treatment of the diseases mentioned in the work. In the work, spiritual healing ways that are thought to be good for various diseases are also mentioned. There is no information about the name of the work in the manuscript. It was called the *Muhtasar Hfz-ı Sıhhat* given in the library records. It is possible to say that the work was prepared by shortening the curriculum type books seen in the old understanding of medicine. This work, which is one of the prose medical books written in *Muhtasar Hfz-ı Sıhhat* Old Oghuz Turkish, one of the examples of classical Islamic medicine, can also be evaluated in terms of the use of Turkish in the field of medicine.

Keywords: Classical Ottoman Medicine, Old Oghuz Turkish, *Muhtasar Hfz-ı Sıhhat*

Giriş

Osmanlı tıbbı, İslam hekimliği çerçevesinde değerlendirilmekte birlikte Türklerde İslamiyet'ten önce de bir hekimlik uygulaması geleneği olduğu bilinmektedir (Kazancıgil, 2007:66). Çeşitli drogları kullandıkları bilinen Göktürklerin temizlik, beslenme ve iklime uygun giyinme gibi sağlıkla ilgili konulara da önem verdikleri anlaşılmaktadır (Erdemir, 2018:93-95). Uygur tıbbına ait bilgilerin metinlerle takip edilebilir olması bu konuda daha geniş bilgiler sunmaktadır (Batmaz, 2013:32-38). Türk tıbbının Göktürk ve Uygurlardan çok daha öncelere dayandığına dair birtakım bilgiler de bulunmaktadır. Bu bilgilere göre Türk tıbbı, Asya Hun Devleti dönemine dek dayanmaktadır (Bakır, 2018:51). *Kutadgu Bilig* ve *Dîvânü Lugâti't-Türk*'teki tıpla ilgili kelimeler, İslamî dönemde Uygurlardan itibaren Orta Asya Türk tıbbının geçmişe göre oldukça gelişmiş olduğunu göstermektedir (Bayat, 2010:247). Gerek *Divânü Lügâti't-Türk*'te, gerekse *Kutadgu Bilig*'de, sağlık konusuna ilişkin olarak, hastalık, ilaç, hekimlik ve sağaltım gibi alanlara ilişkin terimler yer almaktadır. Türkçenin daha sonraki dönemlerinde yaygınlaşan ve özellikle XIV. yüzyıldan itibaren Anadolu'da yazılmış Türkçe tıp metinlerinde görülen Arapça ve Farsça kökenli kimi terimlerin *Kutadgu Bilig*'de yer alması (Önler, 2006:1-13) Karahanlı dönemindeki tıp anlayışında da İslami tıp geleneğinin etkilerine işaret etmektedir.

Anadolu'daki Türk tıp geleneğinin oluşmasında İslam tıbbı geleneğinin devamı niteliğindeki Selçuklu tıbbının ve çevirilerin önemli etkisi olmuştur (Doğan, 2010:316-365). Bu dönemde sağlık kurumları ve bu kurumlarda verilen eğitimle tıp alanında önemli gelişmeler görülmüştür (Kayhan, 2011:156-157). Kitapları okutulan hekimler konusunda Semerkantlı Türk hekimi olan Nizâmî-i Arûzî *Çahar Makale*'sinde bilgi verilmiştir (Şehsuvaroğlu,1970:181). Hekimlik ve tıp kültürünün temel noktasını oluşturan "sıhhatin korunması ve iade edilmesi" ilkesi, İslâm tıbbında olduğu gibi Selçuklu Türkleri için de esash bir ilkeydi (Yaka, 2022:56).

İslam dünyasında geçerli olan klasik tıp anlayışının Beylikler döneminde de çoğunlukla devam ettiği görülmektedir (Kahya, 2004:75). Konuşma dilinin yazı diline aktarılması şeklinde kurulan bu dönem, Eski Türkçeden gelen eski biçimlerle, Oğuzca şekiller kaynaştırılarak yeni bir bilim ve edebiyat dili niteliği taşıması açısından önem taşımaktadır (Özkan, 2013:328). Dolayısıyla bu döneme ait Türkçe tıp kitaplarının bu nitelikleriyle de son derece önem taşıdığını söylemek mümkündür.

Anadolu tıbbının ilk örneği olduğu düşünülen *Tuhfe-i Mubârizi* adlı tıp kitabı, Beylikler dönemine ait olabilecek eserlerden biri olarak görülmektedir (Erdağı, 2001: 48-51). İbn-i Sina'nın *Kanun* kitabından seçmeler yapılan bu eserde Hekim Bereket'in deneyimlerine de yer verilmiştir (Erdağı, 2013:15). İshak

Bin Murad'ın *Edviye-i Müfredde*'si ile Ali Çelebi bin Şerif'in *Yadigar* adlı eserleri 14. yüzyılda² yazıldığı bilinen önemli tıp kitaplarından (Önler, 1990:1-2). Aydınoğlu Umur Bey adına yazılan *İbn-i Baytar Tercümesi* (1390) Beylikler döneminin önemli eserlerindedir. Başlıca eserlerini Aydınoğlu İsa Bey döneminde veren Hacı Paşa'nın *Müntehab-ı Şifâ* adlı tıp kitabı, bu dönemde ele alınabilecek önemli eserlerdendir (Önler, 1990:1).

XV. yüzyılda İstanbul'un fethedilmesinden sonra Osmanlı tıbbında görülen önemli gelişmelerin yanında bu dönemde yazılan eserlerin sade bir dille yazılmış olmaları da dikkat çekmektedir. Buna karşın Arapça bilgisine sahip hekimler ise eserlerini Arapça yazmışlardır (Ünver,1983:13).**16. yüzyılda Hekim Nidaî'nin 1566'da Sultan II. Selim'e sunduğu Menafü'n-Nas'ı arı bir Türkçeyle yazılan eserlerden biridir** (Özçelik,1990:9).16.yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılan tıp kitaplarının çoğunda Arapça ve Farsça tamlamaların arttığı görülmüştür (Sarı, 2000: 37).

Osmanlı tıbbı üzerinde Batının etkilerinin görülmeye başladığı yüzyıl, 17.yüzyıl olarak bilirse de İbn Sînâ'nın *el-Ķânûn Fî't-Tıbb*, Ebü'l-Kâsım Ez-Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Taşrif*, İbnü'l-Baytâr'ın *El-Câmi' Li-Müfredâti'l-Edviye Ve'l-Ağziye* 'si gibi tıp kitapları bu dönemde okutulan kitaplardandır. Ayrıca yine bu türdeki eserlerden alıntılar ve çeviriler de yapılmıştır (Sarı, 2012:101).Hekimbaşı Emir Çelebi'nin uzmanlık eseri olan *En-Muzecü't-tıbb*, 17. yüzyılda klasik tıp anlayışını temsil eden eserlerden biridir (Atlı, 2021:99-107). Batı dillerinden çeviriler yapan Osmanlı hekimlerinden Ali Münşi'nin 18. yüzyılda *Terceme-i Kitâb-ı Ebûbekir Râzî* adlı çevirisi ise Batı tıbbı yanında eski tıp anlayışına uygun eserlerin verilmeye devam ettiğini gösteren bir çalışmadır (Kaya, 2016:235-237). 1893 yılında, II. Bayezid dönemine ait Arapça bir veba kitabının Türkçeye çevrilmiş olması ise eski tıbbın etkisinin 19. yüzyılın sonlarına kadar devam ettiğinin göstergelerinden biridir. 19. yüzyılın sonlarında bile az da olsa yine klasik anlayışı yansıtan çeviriler yapıldığı bilinmektedir (Sarı, 2021: 213-216).

14. ve 16. yüzyıllar arasında yazılan hem Türk tıp tarihi hem de Türk tıp bilimine katkı sağlayabilecek klasik içerikli tıp eserlerinin en önemli özelliklerinden biri, anlaşılır bir dille ve yalın bir üslupla yazılmış olmalarıdır. Bu eserlerin Türkçe yazılmalarının çeşitli sebepleri bulunmakla birlikte halkın anlayabilmesi ve halkın tıp bilimiyle ilgili bilgilere ulaşabilmesinin kolaylaştırılması, temel nedenlerden biri olarak görülmektedir (Kaya, 2008:18-19). 14.yüzyılda Farsçadan Türkçeye çevrilen *Tabiatnâme*'de eserin Türkçe yazılma sebebini anlatan dizelerle bu durum şöyle somutlandırılabilir: "*Biz anı Türkî düzetdük uş tamâm /tâ ki fehm eyleye cümle hâs u 'âm .*" (Karasoy, 2009:24).Osmanlı hekimleri, Türkçenin dışında dil bilmeyen halkın bilinçlendirilmesi amacına yönelik olarak 17,18 ve 19.yüzyıllarda da Arapça ve Farsçadan Türkçeye tercüme yoluyla veya teliflerle Türkçe yazmaya devam etmişlerdir (Sarı, 2000:38).

Hekim Dendânî'nin 17. yüzyılda Arapçadan Türkçeye çevrilen ve 18. yüzyılda istinsah edilen *Terceme-i Muhtasar-ı Müfid Fî İlmi't-Tıbb* 'ı, Arapça ve Farsça kelimelerin yoğun olarak kullanılmadığı anlaşılır bir dille yazılan tıp eserlerindedir (Kanatlı, 2018:56).Buna karşın Abbâs Vesîm'in Batılılaşma yolundaki Türk tıbbının bir örneği olarak görülen ve Doğulu hekimlerden yapılan alıntılara da yer verilen 1748 tarihli *Düstûru'l-Vesîm Fî't-Tıbbi'l-Cedîd Ve'l-Ķadîm*'inden seçilen şu cümleler yabancı kelimelerle ve tamlamalarla kurulmuş ağır bir dil kullanımını göstermesi açısından dikkat çekicidir: "*ve fevâkih-i raḥbeyi ziyâde ekl eylemekden ve şürb-i mâ-(y)ı kes.ireden ve yogurt ve leben ve başal ve s.üm gibi mubahḥarâtdan olan nesneleri isti'mâl eylemekden ḥâşıl olur, E's-sebeb: Bu marâziḥ sebebi bir mādde-i ḥādde-i ekkâle-i rediyyedir ki ecḫâna ve mâḫ-ı ekbere ve aşğara munḫab olup burâḫiyyeti sebebiyle cefn-i ekl ve kirpikleri*

² Yadigar adlı eserin yazılış tarihi konusunda farklı bir görüş için bk. (Yelten, 1993:9).

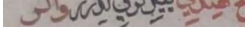
ifnā eder."(İmad, 2019:281:432). XVI. yüzyıl sonrasına ve özellikle de 18.yüzyıla ait tıp bilimiyle ilgili çalışmaların yeterli olmadığı düşünülmektedir (Kaya, 2016:233).

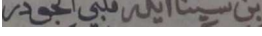
Şimdiye kadar elde edilebilen bilgilerden yola çıkıldığında 14. ve 15. yüzyılda anlaşılır bir dille yazma anlayışının özellikle 16. yüzyılda da sürdüğü görülmektedir. Bu yüzyıl ile 19.yüzyıl arasında yazılan ve tarihlendirilebilen tıp eserleriyle ilgili çalışmalar arttıkça bu eserlerin dil açısından taşıdığı niteliklerle ilgili yeterli bilgilere ulaşmak mümkün olacaktır.

Bu çalışmada tanıtımı yapılan *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* adlı Türkçe tıp kitabı, hem içerik açısından hem de anlaşılabilir niteliğiyle Klasik Osmanlı dönemini yansıtan bir eserdir. Eser, daha çok klasik İslam tıbbının önemli bilginlerinden yapılan alıntılara dayanılarak oluşturulmuştur. Yazmanın bazı sayfalarında bulunan vakıf kayıtları, bu mensur tıp kitabının Kütahya Erguniye Mevlevîhânesi'ne ait kitaplardan biri olduğunu göstermektedir.

1. Eserin nüsha özellikleri

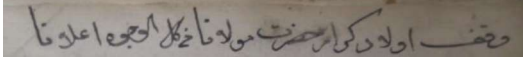
Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi Koleksiyonu'nda 43 Va 1514 numarasıyla kayıtlı olan *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* adlı yazma, 154 yapraktan oluşmaktadır. Yazmanın 154a sayfasında 14 satır diğer sayfalarda ise 15 satır bulunmaktadır. Ciltsiz olan yazmanın ölçüsü 105 x170 150x 215 'tir. Nesih yazı türüyle kaleme alınmıştır. 154 yapraktan oluşan yazmanın her satırında 15 satır vardır. Yazmada bahsedilen bitki, hayvan veya maddelerle, hekim adları, bölümler ve özellikle belirtilmek istenilen

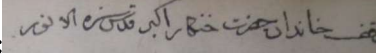
ifadeler kırmızı mürekkep kullanılarak yazılmıştır: *milh-i hindi yilleri giderür ve*

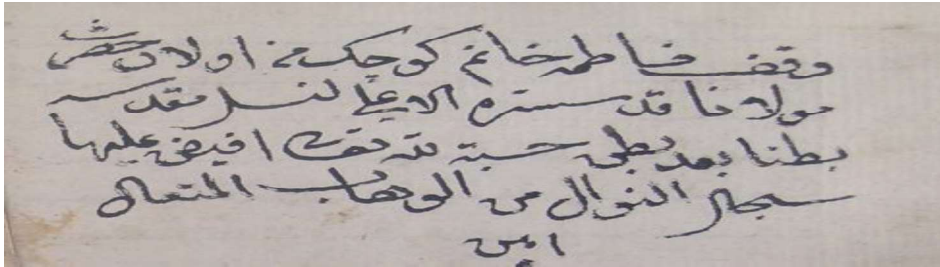
*eger*90a/4, *ibn-i sinā eydür qalbi incidür*152b/13.

Çeşitli kaynaklardan aktarılan bilgilere dayanılarak oluşturulan eserde yazar veya istinsah bilgisine dair herhangi bir kayıt bulunmamaktadır. Yazmada eserin adına da rastlanılamamıştır. Eserin adı, kütüphane kayıtlarında *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* olarak geçmektedir.

Yazmada bazı sayfalarında vakıf kayıtları yer almaktadır. Bunlardan ikisi şöyledir:

 vaqf-ı evlād-ı kirām hazret-i mevlānā fī külli'l-vücūh

i'lāne'n (47b). : *vaqf-ı hānedānı hazret-i hūnkār- ekber qudduse 'ale'nūr* (136a)

“vaqf-ı fātıma hanım küçek min evlād-ı hazret-i mevlānā quddise sirruhu'l-‘alā li neslin muqaddese batnen ba‘de batnün hasbeten lillāhi te‘āla üfidā ‘aleyhā sicālū'n nevāl mine'l vehhābi'l-müteal āmīn.” (154b).

Yazmanın 154b'deki son sayfasındaki kayıt, eserin Mevlana ailesinden gelen Fatıma Hanım'a ait kitaplardan biri olduğunu göstermektedir. Fatıma Hanım, Hz. Mevlana'nın soyundan gelmektedir. Yazmanın özelliklerinin verilebilmesi için yapılan araştırmalarda Mevlana ailesinde "Fatıma" adını taşıyan birçok kadın olduğu bilgisine ulaşılmıştır. Mevlana'nın ablasının ve Sultan Veled'in eşinin adları Fatıma'dır (Özköse, 2007: 64). Daha sonraki dönemlerde de ailede aynı adı taşıyan kadınların bulunduğu görülmektedir. Hz. Mevlana ailesinden Kamile Hanım'ın kızı Hacı Fatıma Hanım'ın geniş bir kütüphane sâhibi olduğu Kütahya Ergüniyye Mevlevîhânesi'ne bağışlamış olduğu kitaplarda yer alan kayıtlardan bilinmektedir (Saylan, 2017: 95). Yazmanın Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi'nde kayıtlı olması ve yazma içerisinde ifadeler, eserin Kamile Hanım'ın kızı Fatıma Hanım'a ait kitaplardan biri olduğunu göstermektedir. Hacı Fatıma Hanım'ın doğum tarihiyle ilgili belirsizlikler bulunmakla birlikte 1623 'te doğduğu düşünülmektedir (Saylan, 2017:95).

2. Eserin içeriği

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat, Besmele, Allah'a hamd ü sena ve Hz. Muhammed'e salavatla başlar : "bismi'llâhi'r-raḥmâni'r-raḥîm ḥamd ü sipâs ve şükür bî-kıyâs ol ḥâlîk-ı cîn ü enâs yüce Tengriye kim bu mevcûdatı 'ademden vücûda getirdi ve medḥ-i bî- gâyet ve şalavât-ı fi nihâyet Muḥammed-i Muştafâ ḥazretine olsun kim ümmetinden zulumâtı götürdi ḥayrû'n-nâs min nefû'n-nâsdur diledüm-kim ṭıbb 'ilminden bir muḥtaşar kitâb taşnîf idem şîḥḥat-ı ḥıfz eylemek tarîḳasın ve şol maraẓlar kim çok vaḳı' olur anuñ sebeblerin ve 'ilâcların zıkr idelim ve kaçan-kim bir bir yerde ḥâkîm-i ḥâzîḳ bulunmasa bu muḥtaşar ile 'amel eyleyeler Ḥâḳ Te'âlâ şîḥḥat ebedî rûzî kıla in-şâ'allâh" (1b/1-8). Eserdeki bu giriş ile Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifâ'sındaki giriş kısmı arasında bir benzerlik göze çarpmaktadır (Önler, 1990:347):"ḥamd ü sipâs ve şükür bî-kıyâs ol ḥâlîk-ı cîn ü enâs yüce tañrıya kim bu mevcûdatı 'ademden vücûda getirdi ve medḥ-i bî- gâyet ve şalavât-ı fi nihâyet Muḥammed-i Muştafâ ḥazretine olsun kim ümmetinden zalelet zulumâtın götürdi ve çün bildim ki... dur diledüm kim ṭıbb 'ilminden bir muḥtaşar kitâb taşnîf idem ḥıfz-ı şîḥḥat eylemek tarîḳasın ve şol maraẓlar kim çok vaḳı' olur sebeblerin ve 'ilâcların beyân eyleyem kaçan-ki bir bir yerde üstâz ḥekîm bulunmasa bu muḥtaşar ile 'amel ederler Ḥâḳ Te'âlâ şîḥḥat ebedî rûzî kıla in-şâ'allâhu te'âlâ ve bu kitâba müntehâb-ı şifâ ad vërdüm ... (Önler, 1990:10).

Eserin genel yapısı, genellikle "*müfredâtdur gayrı kitâblardan...*"; "menâfi'" veya hangi hastalığa iyi geldiği anlatılacak olan bitkiler, hayvanlar ya da çeşitli unsurların adlarının doğrudan verilmesi şeklindedir. Bunlardan birkaçı şöyledir: "*menâfi'* tağ üzümü mevîzec dîrler döğüp zeyt yağına katup uyuz dürtseler nâfi' ola menâfi' ağu ağacı issidür kurudup döğüp yâsemîn yağına katup endâmlara dürtseler gicigi gidere" (106b/1-3); "*maştakî yağın ma'deye yaḳu itseler müzmîn ishâl ve bağarsuḳdağı çıbanı giderür.*" (69a/1-2); "*ḳablubağanuñ ödün bala ḳatsalar kim tütün görmedük ola ve ol baldan göze çekseler göze inen şudan emîn ola .*"(15-b/13-16a/2). Eserdeki "*müfredâtdur gayrı kitâblardan-ki...*" girişleriyle başlayan kısımlarında verilenlerle Hacı Paşa'nın Müntehab-ı Şifâ 'sı arasında benzerlikler bulunmaktadır:

müfredâtdur gayrı kitâblardan-ki anuñla mu'alece olunur boğaz ağrısına turunc ekşisi boğaz ağrısına ziyân ider (Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat,29a/12-14).

müfredâtdur gayrı kitâblardan-ki anuñla mu'alece olunur ve ol nesnelere ki boğaza ta'alluḳdur menfa'at cihetinden ve **mazarrat** cihetinden turunc ekşisi boğaz ağrısına ziyân eder (Önler, 1990:78).

Metinde bitki adının doğrudan verildiği "mâmişâ" veya "gelincik çiçeği" tıp eserlerinde aynı bitkilerin benzer amaçlarla kullanımını göstermektedir:

"**gelincük çiçeğinin** dibin ḳaynadup şuyın göze dürtseler göz ḳarañuluğın gidere ." (Önler, 1990:56).

māmīṣā bir dürlü **gelincük çiçeğidür** göze kuhl itseler eyüdür ve hem çiçeğinün şuyın bişürürken göyündürseler göz yaşına nāfi^c ola ve gözi kuvvetlendüre (Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat (8a/14-15).

“Türkler buña bir dürlü **gelincük çiçeği** dirler eger şıksalar şuyını göze dürtsele göz kararduğın gidere.”(Biçer,2011:161).

harfü'l-mīm **māmīṣā** gözde olan issi şişlere ve remede ve sülâka fâ'ide eder (Aydın,2016:185)

Tıp eserlerindeki bu benzerlikler, hekimlerin telif veya tercüme niteliği taşıyan kitaplardaki müfredat kaynaklarının etkisiyle açıklanabilir. Bu benzerlikler, hekimlerin eserlerine özgün katkılarının neler olduğunu tespit edebilmenin her zaman kolay olmayacağına işaret etmektedir.

Eserde kimi zaman özellikle “*mücerredür*” veya “*tecrübe edilmişdür*” ifadeleri geçmektedir. “...*ḳabz ide mücerredür*” 68b/11,” *bevāsīr için mücerredür*” 79b/2. Tıp eserlerinde rastlanılabilen bu ifadelerin her zaman hekim tarafından denenmiş bir bilgiyi veya uygulamayı değil de bilgi ve tecrübelerine güvenilen hekimlerce uygulanmış ve etkili olduğu görülmüş deneyimleri ifade ettiğini düşünmek mümkündür. Eserde geçen şu ifade, bu durumu destekler niteliktedir: “*bevāsīr için şol kâfirden müselmân olmuş hekīmcük bir nesne şalıvirdi gāyet mücerredür*” (79b/6).

Daha önce de değinildiği gibi eserin adı yazmada belirtilmemiştir. Kütüphane kayıtlarında eser, *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* olarak adlandırılmıştır. Hıfz-ı Sıhhat(ijyen) türündeki eserlerin özelliği, hijyene ait belirli konulara yer verilmesidir. Bu tür eserler, Osmanlı tıbbında tıp bilimi içerisinde değerlendirilmekteydi (Uludağ, 2010:17). “Hıfz-ı's-sıhha” terim olarak Osmanlı tıbbında hava, iklimler, yeme içme, giyim gibi geniş anlamda kullanılmıştır ve koruyucu hekimlik bilgilerini ifade etmektedir. “Hıfz-ı's-sıhha” konusunu içeren müstakil eserlerin sayısı bilindiği kadarıyla fazla değildir. Tıp eserlerinin genel sağlık kurallarını içeren bölümlerinde koruyucu hekimlikle ilgili bilgilere yer verildiği bilinmektedir. İslam tıbbında İbn-i Sina ve çağdaşlarının insanlardaki hastalıkların dört farklı mizaca göre değerlendirilmesi anlayışı, hıfz-ı sıhha yazmalarında da yer bulmuştur. (Özdoğan ve Kartalçık,2016:324-325). İslam tıbbında ve hıfz-ı sıhha türündeki yazmalarında yer verilen mizaç anlayışından eserde de yararlanıldığı görülmektedir: “*yeleli ḳurduñ ḳanın sevdāsı gālib olan ve ziyāde olan kişiye içürseler fāyide ide 7a/15-7a/1*”.İncelenen eserin müfredat türündeki kitaplardan kısaltılarak oluşturulmuş genel içerikli bir tıp kitabı olarak değerlendirmenin daha doğru olacağını söylemek mümkündür.

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat, Osmanlı döneminde yaşamış birkaç hekim dışında genellikle Orta Çağ İslam tıbbının önemli hekimlerinden yararlanılarak oluşturulmuş bir eserdir. Bunlar arasında dikkat çeken bilgilerden biri, İbn-i Baytar'dır: *ibn-i baytar eydür* 149a/15; *cāmī^c ki ibn-i baytardur eydür bunı mülûke işmarladuḳ* (6b/5); Eserdeki diğer hekimlere göre daha çok atıf yapılan İbn-i Baytar, hekim-eczacı ve aynı zaman da büyük bir botanikçi olarak tanınmıştır(Şehsuvaroğlu, 1970: 163). İbn-i Baytar, Endülüs'ün Mâleka şehrinde doğmuştur (Ağırakça, 2006: 22- 53). İbnü'l-Baytâr'ın *Kitâb al-Câmi al-Müfredât al-Edviye vel-Agdiye* adlı eseri, 2000 kadar drog içermektedir (Şehsuvaroğlu, 1970:163-164). İbn-i Baytâr'ın *el-Müfredât* adlı eserinin tercümeleleri³, Anadolu'nun bitki örtüsünü de kapsadığı için ayrı bir önem taşımaktadır (Sarı, 2012: 107).

Eserde İbn-i Sînâ ve Râzî gibi önemli bilginlerden alıntılar da yapılmıştır. İslâm tıbbının ilerlemesinde önemli katkıları olan İbn-i Sina ve Razi gibi Türk hekimlerden (Baytop, 2001:32)yapılan alıntılara

³ bk. (Küçükler,2016:15).

eserden şu örnekler verilebilir: “*ibn-i sîna* eydür *dimâğ kuvvetin arturur* 5b/4; “*râzî* eydür *qara helîle bevâsîra nâfî’dür yaramaz hılîları çıkarur*” 79a/6. Ayrıca İbn-i Sînâ’nın tıp hocalarından Mansur⁴ dan da yararlandığı eserdeki şu ifadeden anlaşılmaktadır: “*manşûr* eydür *eger sefercel ya’ nî ayva şuyı ekşi olsa veyâ alma şuyı mahmûdeyi yoğursalar*” (152b / 10-11).

Eserde El-Mürşîd ilâ (fî) Cevâhî’ri’l-Ağziye ve Kıva’l-Müfredât Mine’l-Edviye’siyle tanınan Kudüslü hekim ve eczacı Temimî⁵den yapılan bir alıntıya da yer verilmiştir: “Muhammed bin **Ahmedü’l- ma’ rûfû’l-temmî-ü’l-hekîm** fî- kitâbü’l-mürşîd saķankür irkeginin iki zekeri vardur ve dişisinüñ iki fereci vardur ħavâş kitabında eydür.” (153a/11-12).

Eserde Mehmed adıyla⁶ da bilinen ve Osmanlı dönemi hekimbaşlarından Âhî Çelebi’den bir rivayete yer verilmiştir: “menâfî’ göbek burusına rivâyetdür **ahî mehemmeden** ki egri göz tağında bir ot olur ki dibi susam köki bigi olur anı kırıdup dögseler” (68a/2-4). Eserde Yedigâr adlı ünlü tıp kitabının yazarı İbn Şerif’ten de alıntı yapılmıştır: **şerîf** eydür bala gül yağı katup çibanlara dürtseleler 144a/13-14.

Eserde kimi zaman Antik Yunan hekimlerinin terkiplerine de yer verilmiştir: “*câlinûs* eydür *râvend iç ağırsına nâfî’dür ve hem her dürlü ishâle fâyide ider*” (69b/2-3).

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat, çeşitli hastalıklara iyi geldiği düşünülen bitkiler, yağlar, hayvansal ürünler, doğal taşlar gibi birtakım unsurların nitelikleriyle, bunların hangi hastalıklar için uygun olduğu veya nasıl kullanılması gerektiğine dair bilgiler verilen bir eserdir. Özellikle bitkilerin çeşitli yollarla alınması tavsiye edilmekle birlikte kimi zaman da hap, yaki, tütsü gibi yollardan da yararlanılmıştır. Eserde baş, göz, çene, ağız, boğaz, kulak vb. organlardaki ağrılardan verem, istiska, kulunç gibi pek çok hastalığın tedavisine kapsayan konulara yer verilmiştir.

Baş ağrıları, sersâm ve mâlihülyâ gibi hastalıklarla başlayan eser, 49. bapta çeşitli doğal yağların elde edilmesi, sakankur balğının özellikleri ve bazı hastalıklara faydalı olduğu ifade edilen ve hamamda yapılan tuzlu su uygulamasının anlatılmasıyla sona ermektedir: “...ve *nkrîsi oldı bu mezkûrı eyledi şitâ buldı bî- iznillâh temmet bi bî-‘avni’llâh.*”

Metinde 1b-3b sayfalarında 49. baba kadar bir sıralama verilmiştir. Sıralamada verilmeyen 30.bap, metinde bulunmaktadır. Metin incelendiğinde girişte yer alan bapların metin içerisinde farklı yerlerde bulunması, bap adlarının veya bap numaralarının yanlış yazılması gibi karışık bir durum olduğu görülmüştür. Bölüm sıralaması açısından düzensizlikler bulunan eserin metin kısmından seçilen konulardan ve düzensizliklerden bazıları şöyledir: Evvelki bapta baş ağrıları, sersâm ve mâlihülyâ gibi hastalıklar ve bunların tedavilerine yer verilmiştir (10b/11-13b/8).İkinci bapta göz ağrısı, göze ak düşmesi, göz yaşarması, uyumak ve uyuyamak konuları ele alınmıştır (13b/8-23a/12). Bu bölüm, eserin en kapsamlı bölümlerinden biridir. Üçüncü bapta kulak ağrısı, sağırılık, işitmemek ve bunların tedavisinden söz edilmektedir (23a/13-26a/1). Üçüncü baptan sonra ağızla ilgili hastalıklara yer verilmiştir. Ağız hastalıkları sıralamada yedinci bapta yer almaktadır(26a/1-27a/11). Beşinci bapta olduğu belirtilen diş hastalıkları ağız hastalıkları içerisinde yer verilmiştir. Üçüncü baptan sonra yanlışlıkla sekizinci baba geçilmiştir. Bu bapta çene, damak ve boğaz ağrılarından söz edilmektedir(27a/8-28b/3). Daha sonra boğazdan kan gelmesi ve boğaza iyi gelmeyen nesnelere anlatan kısa bir fasıl bulunmaktadır. Ayrıca boğaz ağrıları için kullanılan müfredatlara yer verilmiştir (29a/12-

⁴ Mansur için bk. (Kerimov, 2017: 323-340).

⁵ Temimî için bk. (Kaya,2011: 423-424)

⁶ (Kâhya, 1996:293; Aslı adı Ahmed ve Mahmud olarak bilinen hekim 15- 16. yüzyıllar arasında yaşamıştır. bk.(Bayat,1988:528).

13). Dördüncü bapta, burun veya unutkanlık gibi konulara ayrıldığı belirtilmesine rağmen metinde böyle bir bölüm görünmemektedir. Buruna damlatma veya tütsü gibi uygulamalar, çeşitli hastalıkların tedavisinde kullanılmıştır. Unutkanlığa iyi gelen devalara diğer bölümler içerisinde değinilmiştir.

Eserde 11b ile 28b sayfaları arasında dimâğ, sevdâ ve boğazdan kan gelmesiyle ilgi fasıllar bulunmaktadır.

Sade ve anlaşılır bir nesir üslubuyla yazılmış olan eserde bitki, hastalık ve hayvan adlarının Türkçe veya başka dillerdeki karşılıklarına da yer verilmiştir: *lisânü'l 'āsâfir* ya'ni *kuş dili* bögrek ağrısına nâfi'dür (88b/6-7), *vereme* ya'ni *balgami çıbanlara* ursalar 136b/9, *sezâb yağı* ya'ni *bağanüs* 88b/4, "*lahmü'l-teys ü el-bakara teke eti ve sığır eti sevdâvî kan hâşıl ider.*" (29a/3).

Kitapta yer yer duayla şifa arama yollarına da yer verilmiştir. Çeşitli hastalıklara iyi geldiği düşünülen veya insanı rahatlattığına inanılan bu manevî yollar, şöyle örneklendirilebilir: *sûretü'l-mücâdele* hekim eydür her kim mücâdele süresin okusa hasta için hastalığı zâyil ola eger dâyim okumağa müdâvemet itse gece ve gündüz haq emânetinde ola (102b/7-9).

3. Eserdeki bazı yazım ve dil özellikleri

Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat, birkaç sayfa dışında okunaklı ve genel olarak düzenli denilebilecek bir yazıyla kaleme alınmıştır. Metnin harekeli olması, kelimelerin yazılış özelliklerinin belirlenebilmesinde çoğunlukla kolaylık sağlamakla birlikte bazen hareketlerin yanlış kullanıldığı yazılışlara da rastlanılmaktadır *ancılâyn* 146b/2, *kalmış* 89b/15, *susulığı* 42b/9; *yarıda* 90a/1, *yalınoğ*

yelelü 83b/4. Metinde özellikle bitki adlarında harekesiz örneklere de rastlanılmaktadır: *sirhis-i rüm* 82b/14.

Metinde a ve e ünlüleri üstünle yazılmıştır: *alma* 152b/11, *çanağa* 140b/3, *karağaç* 4b/4; *yâki* *bebegi* 14a/2, *çeyneseler* 7b/1, *yâli* 17a/1.

Türkçe kelimelerde şedde kullanılmaktadır: *balla* 14a/9, *aşşı* 55b/12, *yèleri* 42b/15.

Metinde vav elifle yazılan kelimeler bulunmaktadır: *mizâclu* 89b/11, *şaru* 139a/13, *şaru* 89a/4. Ünlülerin vav elifle yazılması, Arap-Fars yazım geleneğinden gelen bir özelliktir (Şahin,2015:37-38).

Ön seste “b” (ب) harfiyle yazılan kelimeler bulunmaktadır: *barmağına* 11a/13, *bişürüp* 7a/3, *bişüreler* 137a/5.

Metinde ç ünsüzünün yazımı daha çok çim (چ) ile yazılmıştır: *çıkarmağ* 152b/1, *çiçegi* 71b/6; *çıbanları* 4a/8, *çıkara* 72a/1, *çok* 71b/4, *burçak* 71b/4.

Metinde kalın sıradan ünlü bulunan kelimelerde s ünsüzü genellikle sad (ص) harfiyle yazılmaktadır. Bununla birlikte sin’le yazılmış örneklere de rastlanılmaktadır: *sovuğdur* 18b/4, *şovuğdur* 5b/7, *sovuğluğa* 147a/12; *saçalar* 97a/14.

Metinde kalın sıradan ünlü bulunan kelimeler, genellikle tı (ط) harfiyle yazılmıştır: *tağıdır* 115a/3, *tamağ* 28a/5, *toğrayup* 21a/1, *tuzsuz* 15b/6. Kalın ve ince sıradan ünlü alan kelimelerin “dal” (د) harfiyle yazılmış örnekleri de vardır: *dutmayalar* 97a/9, *ditremege* 147a/7. Kimi kelimeler de ise ikili yazılışlar görülmektedir: *taşı* 71b/3, *daşı* 71a/12; *tamzursalar* 21b/2, *damzursalar* 21a/12.

Zarf-fiil eki, -up,-üp “b” ile yazılmıştır: *katup* 27b/14, *karışdurup* 28a/13, *yumrılanup* 17a/13.

Metinde kalınlık-incelik uyumu dışında kalan örneklere rastlanılmaktadır: *cününlik* 4a/14, *uyumek* 1b/12, *uyumamek* 1b/12, *yâbışlığın* 10a/6.

Metinde bazen eklerde düzlük-yuvarlaklık uyumu açısından ikili örneklere rastlanılmaktadır: *burnuna* 6b/12, *burnına* 8a/4, *ağrur başa* 9a/10, *ağrır göze* 17a/2. Aynı durum, bazı kelimelerde de görülmektedir: *semüz* 84b/9, *semiz* 84b/8; *yeleli* 17a/1; *yelelü* 83b/4. Eski Oğuz Türkçesinde yuvarlak ünlülü olduğu bilinen -suz isimden isim yapma ekinin (Şahin,2015:43) az da olsa metinde hem ötre ve hem de esreyle hareketlendirildiği görülmektedir: *tuzsuz* 15b/6, *yağsuz* 25b/10; *şusuzluğu* 152b/14. *uykusuzluğın*- *uykusuzluğın* 15a/10.

Eski Oğuz Türkçesinde olduğu gibi bazı kelimelerde “k” ünsüzü “h” ünsüzüne dönüşmektedir (Timurtaş, 1994: s. 48-49). Metinde ön ve iç seste sızıcılışma görülen örnekler vardır: *hatun* 18b/2, *ağşam* 6b/14, *dağı* 43b/15.

Eski Oğuz Türkçesinde işlek bir zarf-fiil eki olan -ıcağ eki (Gülsevin ve Boz,2004: 149) . *hammāndan* *çıkıcağ başın duta şifā ola* 22a/10. Ekin ikili kullanımına da rastlanılmıştır: *oğlancuğları* *toğucağ* 6b/5-6, *şuyın içicek* 30a/11.

4. Söz varlığı

Eserde bitki, organ, hayvan ve hastalık adlarını ifade etmek için Türkçe kelimelerden bazıları şöyle örneklendirilebilir: *arpa* 90a/3, *delice baklayla* 30b/11, *demür diken* 88b/14, *keklik* 53b/13, *yüzerlik* 89a/11; *diz*

89a/8, *bögregi* 89a/3; *göğercin* 30b/14, *oğlak* 84b/9, *soğulcan* 30b/2, *sülügi* 30b/2; *derlemek* “*terlemek*” 97a/12, *sıtması* 97a/15, *kötrüm* 89b/6. Bitki, organ, hastalık, mineral vb. için alıntı kelimelerden bazıları ise şöyledir: *bağanūs* 82b/3, *helyün* 94b/11, *kürās* 84b/6, *nohūd* 68b/4, *rāvend* 82b/8; *ma‘deye* 69a/1; *laķve* 114b/1, *ra‘şe* 114b/2, *zeberced* 69a/11.

Metinde Eski Oğuz Türkçesinin söz varlığında bulunan kelimelerden bazıları şöyle örneklendirilebilir:

ağna- “*yatıp yuvarlanmak, debelenmek*”

eger şu balsa girer ve bulmasa kendü sidüğine ağnar ve yuvalanur (153a/13).

anıuk “*sırtlan*”

eger anıuğun eyegüsini şakıkası ağrıyan kişi başına kırsa halāş bula (7b/8-9).

eyegü “*kaburga kemiği*”

eger anıuğun eyegüsini şakıkası ağrıyan kişi başına kırsa halāş bula (7b/8-9).

ırķan/ırģan-: “*sallanmak, kımıldamak*”

cāvşır katalar dögseler nıkrise yaķu itseler giderür ve hem ırnaķ ırģandüğine fāyide ider (93a/2-3).

taş “*dış*”

taş yanından göze şu inmegi giderüp görmesi ziyāde ola (19a/7).

şındur-: “*kırmak*”

kerefes-i cebelī tağda biten kerefüs kavuķdağı taşı şındurur (73b/15).

sağrı: “*sekirden; uca kemiği, pöç, sağrı*”.

beneviş yağı arķa ağrısına fāyide ider ve sağrı ağrısına cīdle fāyide ider (89b/3).

Sonuç

Bu çalışmada *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*, adlı yazma eser tanıtılması amaçlanmıştır. Klasik Osmanlı tıbbını temsil eden mensur bir tıp eseridir. Eser, Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi’nde 43 Va 1514 numarasıyla kayıtlıdır. Nesih yazısıyla kaleme alınan eser, birkaç sayfa dışında düzenli bir hatla yazılmıştır. Eserde müellif ya da müstensih bilgisi konusunda bir kayıt bulunmamaktadır.

Yazmanın bazı sayfalarında vakıf kayıtları bulunmaktadır. Hz. Mevlana’nın ailesinden gelen Fatıma Hanım’a ait kayıt, bu tıp kitabının Kütahya Erguniyye Mevlevîhânesi’ne ait kitaplardan biri olduğunu göstermektedir.

Eserde, genellikle İbn-i Baytar olmak üzere İbn-i Sina ve Zekerriyya Râzi gibi klasik tıp anlayışının temsilcilerine atıflar yapılmıştır. Eserde Osmanlı döneminde yaşamış ünlü hekimlerden yapılan birkaç alıntıya da yer verilmiştir.17. yüzyılda Batı tıbbi etkilerinin görülmeye başlandığı Osmanlı tıbbında neredeyse 19. yüzyılın sonuna kadar klasik tıp anlayışına uygun eserler verildiği anlaşılmaktadır. *Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat* adlı metinde bu klasik anlayışı temsil eden müfredat türü eserlerden biri olarak görülmektedir. Eserde hastalıkların tedavi yöntemleri anlatılırken daha çok bitkilerden yararlanılmakla

birlikte hayvanlar ya da çeşitli maddelerden yararlanmışlardır. Bu nedenle eser, içerdiği tıbbî bilgiler ve dönemin tıbbî terimleri açısından önem taşımaktadır. Eserde tıbbî tedavi yöntemlerinin yanında manevi şifa yollarına da yer verilmiştir.

Gerek yazım ve gerekse dil özellikleriyle Eski Oğuz Türkçesi özelliklerini taşımaktadır. Yalın bir nesir üslubuyla yazılan eserde Eski Oğuz Türkçesinin söz varlığında bulunan kelimeler ve Türkçe tıp terimleri açısından da önem taşımaktadır.

Kaynaklara doğrudan atıf yapılarak yazılan bu tıp kitabı, benzer konuların işlenebildiği tıp eserleri için kaynak eserlerden biri olma niteliği göstermektedir. Sade bir nesir diliyle yazılmış olan eserin tıp tarihi ve eski tıp dili konusunda yapılan çalışmalara ve genel olarak Türk dili çalışmalarına katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ağırakça, A. (2006). *Osmanlı Tıbbının Kaynakları*, Osmanlılarda Sağlık Ansiklopedisi, Biofarma Yayınları, İstanbul.1, 133-165,
- Ath, H. H. (2021). Klasik Osmanlı Tıbbının XVII. Yüzyıl Temsilcisi: Hekimbaşı Emir Çelebi'nin Hayatı ve Eserleri, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1), 97-111.
- Aydın, Ç. (2016). *Ahî Çelebi Tercemetü'l-Mûcezd Fi't- Tıbb (giriş-inceleme [söz dizimi] -metin [1b-70a varakları arası] -dizinler)*, Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans tezi, Bolu.
- Bakır, A. (2018). Türk-İslam Dünyasının Geç Dönemlerinde Tıp Kültürü ve Çalışmaları, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (3), 11-61.
- Batmaz, M. (2013). *Eski Uygur Türkçesinde tıp terimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Bayat, A. H. (1988). *Ahî Çelebi, Mehmed*, DİA, I, İstanbul, 528-529.
- Bayat, A. H. (2010). *Tıp Tarihi*, Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul.
- Baytop, T. (2001). *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3358, İstanbul.
- Biçer, H. M. (2011). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar (Metin-inceleme-Dizinli Sözlük)*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Sivas.
- Devellioğlu, F. (2012). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi, Ankara.
- Dilçin, C. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Doğan, Ş. (2010). Eski Oğuz Türkçesinde Tıp Dilinin Oluşumu ve Özellikleri, *Turkish Studies (Elektronik)*, 5(1), 313-373.
- Erdağı, B. (2001). Anadolu'da yazılmış ilk Türkçe tıp kitabı, *Türkbilig*, (2), 46-54.
- Erdağı Doğuer, B. (2013). *Hekim Bereket Tuhfe-i Mübârizî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdemir, A. D. (2018). Türk İslam Devletlerinde Tıp İle Diğer Bilimler ve Yorumlamalar, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 119(235), 89-124.
- Gülsevin, G., & Boz, E. (2004). *Eski Anadolu Türkçesi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- İmad, S. (2019). *Düstûru'l-Vesîm fi't-tıbbil-Cedîd vel-kadîm*, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul.
- Kahya, E. (2004). Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemindeki Bilimsel Çalışmaların Kısa Bir Değerlendirmesi, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (4), 73-80.
- Kâhya, E. (1996). Onbeşinci yüzyılda yaşamış hekimlerimizden Hekimbaşı Âhî Çelebi, *Erdem*, 9(25), 293-342.

- Kanatlı, G. (2018). *Hekîm-i Dendânî Mehmed Bin Ahmed'in "Terceme-i Muhtasar-ı Müfîd Fî 'İlmi't-Tıbb" Adh Eseri (Vr. 4b-28b) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Yüksek Lisans tezi, İstanbul.
- Karasoy, Y. (2009). Tutmacı, Eski Oğuz Türkçesiyle Yazılmış Bir Tıp Kitabı. Tabiatnâme, Palet Yay. Konya.
- Kazancıgil, A. (2007). *Osmanlılar'da Bilim ve Teknoloji*, Etkileşim Yayınları, İstanbul.
- Kaya, E. (2008). *Muhyiddin Mehî'nin Müfîd (Nazmü't-Teshîl) Adh Eseri (İnceleme- Metin- Dizin) ve Bu Eserin XV. Yüzyıl Türk Tıp Dilinin Oluşmasındaki Yeri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya.
- Kaya, E. (2016). XVIII. Yüzyıla Ait Bir Tıp Yazması Üzerine: Terceme-i Kitâb-ı Ebûbekir Râzî, *Electronic Turkish Studies*, 11(21).
- Kaya, M. (2011). TDV İslâm Ansiklopedisi, *Diyanet Vakfı Yayınları*, 40, 423-424.
- Kayhan, H. (2011). Selçuklular Devrinde Tıp Bilimi ve Hekimler Hakkında Notlar, *History*, 3(1), 10-21.
- Kerimov, Ü. (2017). İbn Sînâ'nın Hocaları (İbn Sînâ'nın Orta Asyalı Hekim Çağdaşlarıyla Bilimsel Bağları Üzerine), *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi (BUSBED)*, 7(13), 323-340.
- Küçükler, P., Yıldız, Y. (2016). Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (1b-150a) bitki adları üzerine bir inceleme, *International Journal of Social Science*, 44, 13-32.
- Muhtasar Hıfz-ı Sıhhat*, Kütahya Vahit Paşa İl Halk Kütüphanesi 43 Va 1514.
- Önler, Z. (2006). Divânü Lügâti't-Türk ve Kutadgu Bilig'de Tıp Terimleri, *Kebikeç*, 22, 135-150.
- Önler, Z. (2020). *Tarihsel Tıp Metinleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Önler, Z. (1990). *Celâlüddin Hızır (Hacı Paşa) Müntahab-ı Şifa I. Giriş, Metin*, TDK Yayınları, Ankara.
- Özdoğan, H. Ü., Kartalcık, V. (2016). Klasik osmanlıca dönemi bir tıp metni: ilm-i tıbb ve dil özellikleri, *Mediterranean Journal of Humanities*, 6(1), 323-336.
- Özkan, M. (2013). Eski Anadolu Türkçesinde Yapılan Sure Tefsirleri ve Üveys b. Hoca Osmân b. Emîr İlyâs b. Evliyâ'nın Amme Cüzü Tefsiri, *Uluslararası Eski Anadolu Türkçesi Araştırmaları Çalıştayı Bildirileri*, ed. Mustafa Özkan-Enfel Doğan, 315, 368.(2010).
- Özçelik, S. (1990). *Nidâyi Menâfi'ü'n-Nâs, Dil Özellikleri- Metin- Söz Dizimi*, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bölümü, Yayınlanmamış doktora tezi, Malatya.
- Özköse, K. (2007). Mevlana Celeleddin-i Rumi'nin Düşüncesinde Kadın, Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 11(1), 51-67.
- Sarı, N. (2000). *Osmanlı Hekimliği ve Tıp Bilimi*. Ak, B, 21.
- Sarı, N. (2012). *Tıp (Osmanlı Dönemi)*, İslam Ansiklopedisi, C 41.
- Sarı, N. (2021). *Osmanlı Tıp Tarihi Araştırmalarında Sorunlar 1. Baskı, Osmanlı Tarihçiliğine Yön Veren Konuşmalar*, Editörler: Bilgin, A., Bedizel Aydın, M., Kronik Kitap, İstanbul.
- Saylan, B. (2017). Mevlevîlik'te Kadın ve Mevlânâ Âilesinden Kâmile Hanım'ın Mevlevîliğe Hizmetleri, *Trabzon İlahiyat Dergisi*, 4(1), 89-100.
- Şahin, H. (2015). *Eski Anadolu Türkçesi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- Şehsuvaroğlu, B. N. (1970). *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul Üniversitesi, Hüsnütabiat Matbaası, İstanbul.
- Timurtaş, F. K. (1994). *XV. Yüzyıl, Eski Türkiye Türkçesi*, Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Uludağ, O. Ş. (2010). *Osmanlılar devrinde Türk hekimliği*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- Ünver, A. S. (1983). *Tıp Tarihi Yıllığı II*, İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Yayınları, İstanbul.

- Yaka, M. (2022). *Sultan Melikşah Zamanında İlmî Hayat, Tıp Kültürü Ve Edebiyat (1072-1092)*, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Yelten, M. (1993). *Şirvanlı Mahmud Kemâliyye: Giriş, İnceleme, Cümle Bilgisi, Metin, Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, (No. 3255), İstanbul.